

*Валянціна Скіба,
Антон Паўловіч*

**СІНТЭЗ АСПЕКТАЎ НАЦЫЯНАЛЬнай КАРціНЫ СвЕТУ
Ў ПРАЦэСЕ ШКОЛЬнага НАвУчання
(на прыкладзе канцэпта балота)**

У наш час методыка ўсё часцей звяртаецца да вырашэння праблем халістычнага (ад грэч. *holos* – цэлы, увесь) характару [4, 87]. Цэласная (халістычная) адукацыя – гэта асобы падыход да выкладання дысцыплін, які аб'ядноўвае шэраг ключавых палажэнняў. Галоўнае з іх – разгляд развіцця чалавека і грамадства ў кантэксце экасістэмы. Сёння, калі мы спрабуем адшукаць сябе ў сусвеце, калі мы задумаліся пра пошукі нашай існасці, калі мы хочам зразумець космас беларуса, менавіта халістычны падыход, на нашу думку, з'яўляецца найбольш актуальным і слушным. На практыцы гэта нараджае рознага кшталту інтэграваныя ўрокі, у рамках якіх выкладчыкі спрабуюць даць шматмерны партрэт з'явы, аб'ядноўваючы дадзеныя розных навук. Здаецца, якія кропкі судакранання могуць быць у прыродазнаўчай і гуманітарнай дысцыплін? Але яны заканамерна з'яўляюцца тады, калі выкладчык ставіць перад сабой звышзадачу – духоўную адукацыю асобы.

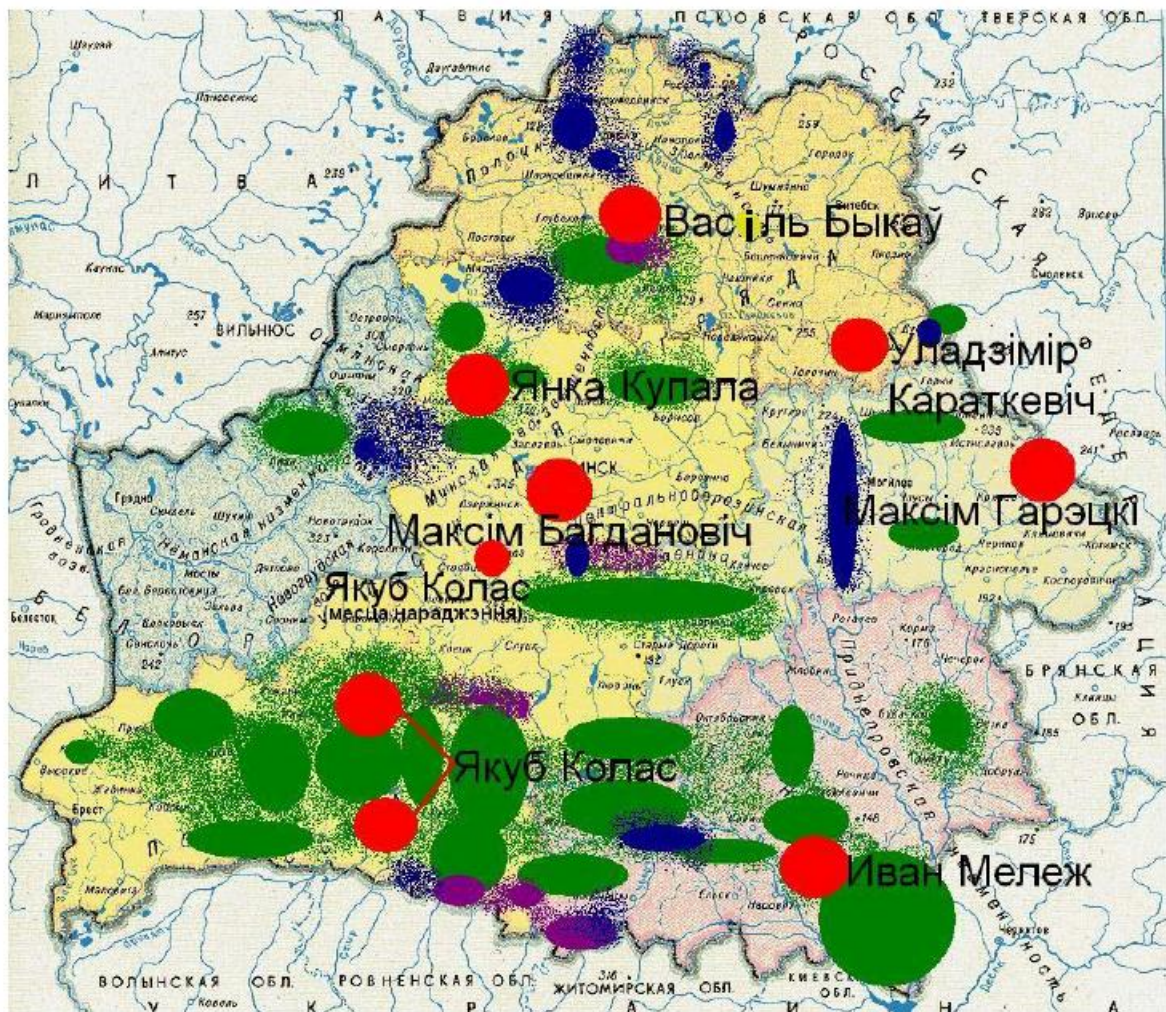
Жаданне данесці да навучэнцаў беларускую нацыянальную карціну свету нарадзіла ідэю правядзення інтэграванага ўрока біялогіі і беларускай літаратуры ва ўстанове адукацыі «Мінскі дзяржаўны абласны ліцэй». Натхнёны ўрокам, вучань філалагічнага класа Антон Паўловіч напісаў навуковую працу, адзначаную дыпламам I ступені на навукова-практычнай канферэнцыі Мінскай вобласці (2007 г.).

Прадметам асэнсавання на ўроку стаў канцэпт балота ў адзінстве яго навуковых і мастацкіх характарыстык, дваістай ролі ў прыродным жыцці і дваістым вобразатворы ў славесным мастацтве – беларускім фальклоры і беларускай літаратуры. Акрамя таго, нам цікава было даведацца, ці існуе

карэляцыя паміж біяграфіяй пісьменніка і аўтарскай канцэпцыяй балота ў творах. Сутнасць нашай гіпотэзы, якая знайшла пэўнае пацверджанне, палягала ў наступным. Існуе некалькі тыпаў балот, розных па геаграфіі, памерах, расліннасці, уплыву на прыроднае асяроддзе і чалавека. Менавіта той вобраз, з якім сутыкнуўся будучы пісьменнік у дзяцінстве, натуральным чынам закладаецца ў яго свядомасць, абумоўліваючы канатацыю вобраза, яго месца і ролю ў мастацкім свеце твора.

Інтэграваны ўрок павінен мець багатае навуковае забеспячэнне тэмы, дакладна вызначаны аб'ём літаратурнага матэрыялу, таму ў аснову біялагічнага аспекту ўрока быў пакладзены тэзіс пра тое, што балота – плён цяжківай стваральнай працы прыроды і унікальная экалагічная сістэма. Аб'ектам ўвагі на біялагічнай частцы ўрока стала навуковае тлумачэнне паняцця балота і разнастайныя фактары балотаўтваральнага працэсу, згодна з канцэпцыяй акадэміка М. М. Бамбалава [1, 27]. Аналіз біялагічнага аспекту балота дапамог навучэнцам прыйсці да высновы не толькі пра прыродную дваістасць балота, але і пра балота як ўвасабленне зменлівасці, што ў навуцы звязваецца з працэсам сукцэсіі – змены раслінных згуртаванняў, а ў дачыненні да нашага даследавання – біялагічнага пераўтварэння возера ў балота. Схема надзвычай доўгай біялагічнай эвалюцыі возера дае магчымасць асэнсаваць падзел беларускіх балот на тры тыпы: нізінныя, пераходныя і вярховыя. Некаторыя спецыялісты лічаць іх раз'яднанымі ў часе стадыямі адзінага балотаўтваральнага працэсу: нешта накшталт дзяцінства, юнацтва і сталасці ў чалавека. У працэсе свайго развіцця кожнае маладое балота рухаецца да пераўтварэння ў вярховае, пры гэтым дасканалыя тыпы раслін замяшчаюцца больш простымі, прымітыўнымі. У параўнанні з асноўнай формулай развіцця арганічнага свету (ад простага да складанага) тут атрымліваецца нібыта «эвалюцыя наадварот», быццам прыродзе падабаюцца нечаканыя павароты. Можна, менавіта таму так і непаўторны яе стварэнні і разам з тым так прыцягальны для майстроў беларускага слова.

Аналізуючы аўтарскае бачанне балота у хрыстаматыйных творах беларускай літаратуры, яго вобразнае і функцыянальнае напаяўненне, мы паспрабавалі асэнсаваць вытокі адмоўнай ці станоўчай сямантыкі канцэпта ў кожным канкрэтным выпадку. Дзеля гэтага мы напачатку нанеслі на геаграфічную карту Беларусі месцазнаходжанне вярховых, нізінных і пераходных балот, каб потым суаднесці з іх арэалам мясціны, дзе нарадзіліся, жылі або працавалі беларускія пісьменнікі (гл. мал.)

У творах Я. Коласа «На ростанях» і «Дрыгва» вобраз балота атрымаў адмоўную семантыку. Нам падаецца, гэта абумоўлена той акалічнасцю, што Я. Колас нарадзіўся і правёў дзяцінства ў сядзібах Ласток і Альбуць Мінскай вобласці, дзе балоты сустракаюцца рэдка і маюць вышэйшую форму, а значыць відавы склад іх расліннасці вельмі абмежаваны. Настаўнічаць Якубу Коласу давялося ў вёсках Люсіна Ганцавіцкага раёна і Пінкавічы Пінскага раёна, дзе знаходзіцца вялікая колькасць нізінных балот, якім уласцівы багаты відавы склад балотных раслін і раслінных асацыяцый, таму што яны існуюць на месцы колішніх азёр. Нізінныя балоты – гэта першая прыступка на шляху працэсу біялагічнай сукцэсіі. Гэтыя пейзажы былі для Коласа нязвыклымі і, напэўна, таму ён так адмоўна паставіўся да балот Палесся і перанес свае адносіны на старонкі твораў. Малюючы пейзажы палескіх балот, пісьменнік выкарыстоўвае цэлы шэраг мастацкіх сродкаў дзеля перадачы той маркоты і суму, якія

выклікалі ў душы Лабановіча балотныя краявіды. Акрамя таго, уважлівы чытач і знаўца флоры і фаўны Беларусі адразу пазнае, што размова ідзе менавіта пра нізінныя балоты. У якасці пацверджання можна прывесці наступную цытату: *«Лес зноў растунаўся, даючы месца бясконца вялікім балотам. Балоты цягнуліся далёка-далёка між лесу і замыкаліся лесам, ледзь чарнеючы роўнай палоскай на далёкім небасхіле. Цэлае мора парыжэлай травы засталася зімаваць тут, бо сюды не зойдзе ні гавяда, ні чалавек з касой. Незлічоныя купіны, нізкарослыя хвойкі на іх пачарнелыя карчогі даўно адмершых дзеравяк раслі і гнілі тут спрадвечу. Сярод гэтых купін бліскучымі стужкамі павіваліся часамі палоскі вады, чыстыя, гладкія, як шліфаванае шкло. Невядома з якіх часоў зтаялі над імі засохшыя адломкі старых спараных алейшын, як свечкі, і маркотна глядзелі на неба»* [7, 25]. Для параўнання навуковае апісанне нізінных балот: «Нізіннае балота фарміруецца часцей за ўсё на зарастаючых азёрах. Моцна абводненае і найбольш забяспечанае па мінеральнаму складу. У ім ствараюцца цярпімыя ўмовы для росту і развіцця раслін. Тут прысутнічаюць не толькі зялёныя імхі і шматлікія травы (асака, трыснёг і іншыя), але таксама і дрэвы (ель, бяроза, вольха чорная, сасна) і некаторыя кусты (вярба пепельнашэрая, пяцітэсечнікавая і іншыя). Тарфяная залеж утворана рэшткамі гэтых раслін. Нізінныя балоты маюць плоскую або ўвогнутую паверхню. Характэрнымі элементамі ландшафта з'яўляюцца асокавыя і драўляныя купіны, а таксама шматлікія паніжэнні, ў якія трапляе грунтовая вода. Менавіта такія балоты найбольш тыповыя для беларускага Палесся» [2, 94]. Дакладнаць Коласа ў мастацкім апісанні балот Палесся відавочная. Надзвычай цікава Я. Колас ажыццяўляе перанос значэння балота і на іншыя з'явы. Прыгадаем яшчэ адзін твор класіка – аповесць «Дрыгва» з адметнай семантыкай балота. Як тонкі псіхалаг, пісьменнік з дапамогай параўнання адзначае складанасць чалавечых стасункаў і норму паводзінаў: *«На людзях трэба быць такім жа асіярожным, як на балотнай дрыгве: ступіш не так — і правалішся»* [8, 31].

Іван Мележ, які нарадзіўся ў весцы Глінішча Хойніцкага раёна Гомельскай вобласці, наадварот, паходзіў з балотных мясцін, як і персанажы яго знакамітай трылогіі. Прыгажосць і вабнасць мележаўскіх балот – гэта прыгажосць менавіта нізінных балот паўднёвай Гомельшчыны. Таму мастак так замілаваўся апісвае прыроднае асяроддзе сваіх герояў у рамана «Людзі на балоце». Станоўчая семантыка канцэпта балота тлумачыцца жаданнем аўтара апаэтызаваць жыццё блізкіх яму людзей. І жаданне гэта Мележ рэалізаваў, стварыўшы непаўторную карціну складанага, цяжкага, але разам з тым прыгожага жыцця на «балотным востраве».

Падобную аксіялагічную сувязь паміж месцам нараджэння мастака і семантыкай балота ў яго творах можна назіраць і ў творчасці іншых пісьменнікаў. У. Караткевіч, напрыклад, нарадзіўся ў горадзе Орша Віцебскай вобласці. Зразумела, што для гарадскога чалавека вобраз дрыгвы заўсёды з'яўляўся адмоўным і жахлівым. Таму, відаць, у рамана «Дзікае паляванне караля Стаха» У. Караткевічу удалося так яскрава намаляваць страшэнную і непрыцягальную карціну балотнай багны: *«Не, гэта быў самы жахлівы, самы безнадзейны з нашых краявідаў: тарфяныя балоты... Трэба быць*

чалавеканенавіснікам, каб выдумаць такія мясціны, і ўяўленне пра іх можа з'явіцца толькі ў пачорным мозгу зласлівага ідыёта. Але гэта не было выдумкай, вонь яны ляжалі перад намі» [6, 13]. Той мастацкі свет, які быў створаны фантазіяй У. Караткевіча, дае на ўзроўні свядомасці і падсвядомасці адчуванне амаль фізічнага страху перад нізіннымі тарфянымі балотамі.

Для Мсціслаўскага раёна Магілёўскай вобласці балоты не характэрны, таму ў М. Гарэцкага іх семантыка ў аповесці «Ціхая плынь» адмоўная. Але ўважлівы чытач убачыць, што вобраз балота падаецца тут праз дакладнае апісанне расліннага свету, уласцівага нізінным балотам Беларусі. Літаральна з першых радкоў твора пачынае гучаць «балотны» матыў: «З левага боку Дняпра, за дзень летняе хады ад яго, абнятае з трох бакоў балотамі ды хмызнякамі беднай Плёскі, прытулілася тое Асмолава пры вялікім некалі шляху з Вялікага княства Літоўскага на Масковію. Мялее і нядужае стары нябога Дняпро. Выбілася з духу і Плёска. Дзе зусім парвалася, усохла, кінуўшы знак калішняй магутнасці – зрабілася багнам, балотам вязкім і непраходным, зарасла купніком і вербалозам: троху-троху блішчыць яна абы-дзе рудым, як помаз, іржавеннем спаміж зялёнай асакі, залатога балотнага казельцу і кураслену» [3, 25]. Паводле Гарэцкага, балота – сімвал заняпаду, пэўнага забыцця беларусамі свайго слаўнага мінулага, бо міжволі ўзнікаюць асацыяцыі: Асмолава – гэта Беларусь, а заняпад Асмолава – гэта заняпад калісьці магутнага Вялікага княства Літоўскага.

На малой радзіме Я. Купалы – у Вілейскім раёне Мінскай вобласці – знаходзіцца вялікая колькасць нізінных балот. Нам здаецца, з гэтай прычыны пясняр так замілаваў і паэтычна апісвае балоты ў сваіх творах.

Я. Маўр, знакаміты майстра апісання прыгод на балотах, нарадзіўся ў горадзе Ліепая, што на Літве, дзе балотныя краявіды таксама не рэдкасць. У «Палескіх рабінзонах» пісьменнік па-свойму адмыслова, але станоўча падае канцэпт балота: «Улетку тут канчалася возера і пачыналася непраходнае балота, якое цяпер было заліта вадой. Гэтай вадзе не відаць было канца-краю, апрача той палоскі лесу на далаглядзе... У краязнаўчым гуртку Мірон і Віктар даведаліся, што на Беларусі наогул, а ў іх раёне асабліва, ёсць шмат куткоў, не горшых ад заморскіх. Ёсць азёры і балоты, якія ўвесну робяцца морамі... Калі прыйшла вясна, хлопцам вельмі хацелася зрабіць вылазку за горад пабачыць славуае палескае разводдзе. Такая вылазка здавалася цікавейшай, чым арганізаваная экскурсія ўлетку» [9, 28]. Менавіта славуае палескае разводдзе Я. Маўр робіць тым месцам, дзе разгортваецца беларуская рабінзанада.

Пісьменнік, які праславіў беларускую літаратуру на ўвесь свет, В. Быкаў, таксама родам з балотных мясцін (вёску Бычкі, што на Віцебшчыне, акаймаюць усе тры тыпы балот: нізінныя, вярховыя і пераходныя). У знакамітай «Аблаве» акцэнтаванае ўвасабленне тэмы балота з'яўляецца напрыканцы твора, на апошняй яго старонцы. Балота становіцца для галоўнага героя Хведара Роўбы паратункам. Гэта месца, куды ён усёй душой і цэлам імкнецца, бо там можна схаватца, каб не пабачыць вочы сына – сына, які здрадзіў, сына, які пераступіў хрысціянскія заветы. Такім чынам, канцэпт балота Васіль Быкаў напоўніў станоўчым сэнсам.

М. Багдановіч вельмі мала пражыў на сваёй Радзіме, але любіў яе шчыра і аддана: «Край беларускі лясісты, балоцісты. Вось нам і трэба стварыць паэзію лесу, паэзію дрыгвы. Украінская стыхія – стэп, у нас стыхія – лес і балота. Тут ёсць свая адменная краса, адменная рытміка, адменны чар. Трэба іх падгледзець, знайсці і вынесці на шырокі свет» [11, 46–48]. Прыведзенае выказванне звязана з аўтарскім бачаннем балота. У адным са сваіх санетаў паэт стварае ўзнёсла-прыгожы балотны пейзаж: балота у яго «за снег нябёснай вышыні бялей», таму што на ім «закрасавалі чашачкі лілей / Між пачарнеўшых каранёў чарота...».

Такім чынам, дамінуючы на Беларусі тып нізінных балот займае значнае месца і ў беларускай літаратурнай спадчыне. Багацце і разнастайнасць флоры і фаўны гэтых балот свядома ці падсвядома ўспрымаліся мастакамі слова як адвечны і адметны складнік беларускай карціны свету. На інтэграваным уроку навучэнцы праз творы школьнай праграмы ўбачылі і адчулі дваістае становішча балот ў прыродзе, іх нудлівую прастату і таямнічую згубную красу. Яны з аднолькавай пераканальнасцю могуць быць сімвалам змярцвення і сімвалам адраджэння, выратавання. У лекавых замовах балота – тое месца, дзе павінна згінуць хвароба, адкуль ёй не выбрацца. З дапамогай красамоўных мастацкіх дэталей малюецца жудасны локус, дзе «гнілыя калоды, лютыя воды, людзі не ходзяць, птушкі не лятаюць, расы ня 'ббіваюць» [5, 146–147]. А ў купальскіх песнях набывае сакральную значнасць. Так чамусьці «навокала балоцейка» ходзіць паненачка, сее сваю красу, замаўляючы:

– Расці, расці, краса мая,
Эй, расці, расці, краса мая,
Да тонкая, высокая,
Карэннейкам глыбокая [10, 146]

Дваісты вобраз балот характэрны і для літаратурных твораў. Акрамя таго, высвятляецца, што семантыка балота прама або ўскосна карэлюе з біяграфіяй пісьменніка.

Паспяховая апрабаваная ўрока прайшла ў педагагічнай прасторы Мінскага дзяржаўнага абласнога ліцэя. Урок будаваўся зыходзячы з неабходнасці выхаваць не змушаную, а натуральную цікавасць як да біялогіі, так і да літаратуры. Аналіз мастацкай інтэрпрэтацыі балота дазволіў навучэнцам зразумець філасофію і псіхалогію нашага народа, таму што менавіта нетрадыцыйныя інтэграваныя ўрокі ствараюць ўмовы для атрымання і назапашвання каштоўнага жыццёвага вопыту.

ЛІТАРАТУРА

1. Бамбалов Н. Н., Ракович В. А., Матвеева В. И. Как остановить деградацию существенных торфяных почв // Белорусское сельское хозяйство. Мн., 2004.
2. Беларуская ССР: Кароткая энцыкл.: у 5 т. Мн., 1979. Т. 2.
3. Гарэцкі М. Ціхая плынь. Мн., 2001.
4. Дольник В. Непослушное дитя биосферы. М., 1994.
5. Замовы / укл. Г. А. Барташэвіч. Мн., 1992.
6. Караткевіч У. Дзікае паляванне караля Стаха. Мн., 1989.

7. *Колас Я.* На ростанях. Мн., 1980.
8. *Колас Я.* Дрыгва. Мн., 1978.
9. *Маўр Я.* Палескія рабінзоны. Мн., 1988.
10. *Песні народных свят і абрадаў / укл. Н. С. Гілевіч.* Мн., 1968.
11. *Чарота І. А.* Балота – архетып беларускі? // *Роднае слова.* 1994. №. 2.